

8. Müasir dövrdə insan amilinin təhlükəsizliyi

İnsan təhlükəsizliyi İnsan inkişafının ön plana çəkdiyi mövzular arasında insan təhlükəsizliyi xüsusi yer tutur.

Ənənəvi nəzəriyyələrdə təhlükəsizlik anlayışı dar çərçivədə - ölkə ərazisinin, dövlət suverenliyinin və milli vəhdətin kənar (informasiya, psixoloji, hərbi, iqtisadi və sair) təcavüzlərdən təhlükəsizliyi və ya beynəlxalq arenada xarici siyasət vasitəsilə milli mənafehlərin qorunması kimi müəyyən olunmuşdur.

Bu mənada təhlükəsizlik insanlardan çox milli dövlətlərə şamil edilən bir məfhum kimi qəbul edilir. Soyuq müharibə şəraitində hegemon dövlətlər qlobal ideoloji çəkişmələrdə, müstəqilliyini yeni qazanmış və inkişaf etməkdə olan dövlətlər isə beynəlxalq mühitdə öz suverenitet və milli varlıqlarını qorumaq üçün çarpışmalarda ikən təhlükəsizliyin məhz dövlət institutuna şamil edilməsi təbii idi.

Soyuq müharibənin başa çatması, dövlətlərarası münaqişələrin səngiməsi, lakin ölkədaxili münaqişələrin artması fonunda təhlükəsizliyin fokusu da dəyişməli idi.

Adi insanlar üçün təhlükəsizlik xəstəliklərdən, aclıqdan, cinayətkarlıqdan, sosial münaqişələrdən, siyasi repressiyalardan, ekoloji fəlakətlərdən qorunmaq deməkdir.

Onlar üçün hansısa qlobal kataklizm ehtimalı gündəlik həyatın nigarançılıqları qədər maraqlı deyil. Onları narahat edən məsələlər özləri və ailələri üçün lazımı qədər yemək və geyimin, normal ev şəraitinin, gəlirin, işin olması, yaxınlarının və əzizlərinin firavanlığı və xoşbəxtliyi, cinayətlərdən, zorakılıqdan və işgəncələrdən uzaq olmaq, ədalətin, ləyaqətin və bərabər imkanların təmin edilməsidir.

Dövlətin bünövrəsi insanlarla, onların milli razılığı ilə, "ictimai sazişlə" qurulduğundan, təhlükəsizlik konsepsiyasının da həm dövləti (milli təhlükəsizlik), həm də onun insanların (insan təhlükəsizliyi) nəzərə alması məntiqlidir.

Dünya artıq elə bir yeni eraya daxil olmuşdur ki, təhlükəsizlik konsepsiyasının təbiəti fundamental surətdə dəyişməlidir. Bu gün təhlükəsizlik dedikdə aşağıdakılar başa düşülməlidir:

- Yalnız ərazinin deyil, insanların təhlükəsizliyi;
- Yalnız millətlərin deyil, fərdlərin təhlükəsizliyi;
- Silah yolu ilə deyil, inkişaf yolu ilə təhlükəsizlik;
- Hamının hər yerdə - evində, işində, küçələrdə, icmada, təbiətdə təhlükəsizliyi.

Dəyişməli olan təsəvvürlər də az deyil: səssizcə öldürən hər bir narkotik, səssizcə yayılan hər bir xəstəlik, ətraf mühitin sərhədlərə fikir vermədən çirklənməsi, insan həyatını mənasızcasına məhv edən hər bir terror aktı – bunlar hamısı insan təhlükəsizliyinin universal riskləridir.

Yoxsul adamlar sərhəddə dayandırılı bilər, amma yoxsulluğun acı fəsadları – narkotiklər, QİÇS, çirklənmə, terrorizm, insan həyatına qarşı etinasızlıq heç bir milli sərhəd tanımır, istənilən anda dünyanın hər hansı yerində öz amansız zərbəsini yetirir.

“Biz bilirik ki, davamlı sülh təhsil və səhiyyə, demokratiya və insan hüquqları, ekoloji deqradasiyadan qorunma və ölümcül silahların yayılması kimi sahələri əhatə edən geniş yanaşma tələb edir. Biz bilirik ki, aclıq içində təhlükəsiz ola bilmərik, yoxsulluğu aradan qaldırmadan sülh yarada bilmərik, ədalətsizlik bünövrəsi üzərində azadlıq qura bilmərik.

Bizim bu gün “insan təhlükəsizliyi” konsepsiyası kimi bildiyimiz bu sütunlar bir-birilə sıx əlaqəlidir.”

İnkişaf problemləri ilə kökündən məşğul olmaq onların nəticələri ilə mübarizə aparmaqdan effektivdir: QİÇS xəstəliyinə xərclənən milyardlarla dolların kiçik bir qismi ilkin səhiyyə xidməti, ailə planlaşdırması və gigiyenik tələblərə ciddi riayət olunmasına yönləndirilsəydi, xəstəlik bu qədər geniş yayılmazdı; bir ölkəyə humanitar yardımı çatdırmaq üçün əsgərlərin saxlanmasına milyardlarla dollar xərcləmək əvəzinə əvvəlcədən həmin ölkədə bu məbləğin kiçik qisminin yerli ərzaq məhsullarının istehsalına yönləndirilməsi problemin nəinki birillik, hətta uzunmüddətli həlli ola bilərdi; narkotiklərdən istifadənin qarşısının alınması və reabilitasiya üçün milyardlarla dolların bir hissəsinin narkotik istehsal edən ölkələrdə alternativ həyat obrazının və əmək fəaliyyətinin təşviqinə yönləndirilməsi daha faydalı olardı.

İnsan təhlükəsizliyi konsepsiyasının dörd səciyyəvi cəhəti vardır:

1. İnsan təhlükəsizliyi universal problemdir, istər varlı, istərsə də geridə qalmış ölkələr üçün eyni dərəcədə vacibdir. Narkotiklər, cinayətlər, ətraf mühitin çirklənməsi, insan hüquqları pozuntuları yaşadığı yerdən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün ümumi təhlükələrdir.
2. İnsan təhlükəsizliyinin təsirləri qarşılıqlıdır. Bir yerdə baş verən aclıq, xəstəlik, ekoloji çirklənmə, narkotik ticarəti, terrorizm və etnik münaqişə muxtar hadisə deyil, onun təsirləri daha geniş coğrafiyaya yayılır, təhlükələr bir-birini möhkəmləndirir.
3. İnsan təhlükəsizliyi ilkin preventiv tədbirlərlə daha asanlıqla təmin olunur.

4. İnsan təhlükəsizliyi insanlara yönümlüdür, onların cəmiyyətdə nə dərəcədə azad yaşadıqlarını, öz seçimlərini reallaşdırma bildiklərini, iqtisadi və sosial imkanlardan istifadə edə bildiklərini əhatə edir.

Beləliklə, insan təhlükəsizliyi silahlara və güc strukturlarına deyil, insan həyatına və ləyaqətinə aid məsələdir. Son nəticədə insan təhlükəsizliyi sağ qalıb yaşayan körpədir, yayıla bilməyən xəstəlikdir, ixtisara düşməyən iş yeridir, münaqişəyə çevrilməsinin qarşısı alınmış etnik gərginlikdir, səsi susdurulmayan dissidentdir, əzilməyən insan ruhudur.

İnsan inkişafı və insan təhlükəsizliyi anlayışları bir-birinə yaxın olsalar da, onlar eyni məfhum deyildir: insan inkişafı daha geniş konsepsiyadır, yuxarıda göstəriləyi kimi, insanlar üçün seçimlərin, imkanların genişləndirilməsi prosesidir.

İnsan təhlükəsizliyi isə insanların bu seçimlərdən rahatlıqla və azadlıqla faydalana bilməsini, həm də bu gün onların ixtiyarında olan seçimlərin gələcəkdə də qalacağına əmin olmasını ifadə edir. İnsan inkişafı ilə insan təhlükəsizliyi arasında üzvi əlaqə də bundan ibarətdir: bu sahələrin birində olan nailiyyətlər digər sahədə də tərəqqiyə aparır.

Dayanıqlı insan inkişafı

İqlim dəyişmələri, torpaqların deqradasiyası, biomüxtəlifliyin və meşə sahələrinin azalması, ətraf mühitin çirklənməsi, içməli su ehtiyatlarının artan qıtlığı...

Ekoloji balansın pozulmasının bu təzahürləri müasir dünyanın qarşısında duran mürəkkəb və uzunmüddətli problemlərdəndir. Bu problemlərin kökü isə bir tərəfdən cəmiyyətdə demoqrafik artım nəticəsində artan ehtiyaclar və istehlak tələbatı, digər tərəfdən isə texnoloji innovasiyalar vasitəsilə həmin tələbatı ödəmək üçün genişlənən istehsal prosesində getdikcə daha çox təbii resursların emal olunmasıdır.

Gəlir səviyyələrinin yüksəlməsinə, ümumdaxili məhsulun artım tempinə, maddi sərvət toplanmasına yönəlmiş monetar-iqtisadi təfəkkür məhdud təbii resurslardan səmərəli istifadə haqqında moizə oxusa da, real iqtisadi fəaliyyətdə təbiət asanlıqla qurban verilir.

Məhz iqtisadi inkişaf modelinin məhdudluğuna və cəmiyyəti çox zaman inkişaf əvəzinə “çıxılmaz vəziyyətlərə” düçar etdiyinə görə, belə çatışmazlıqları ünvanlamaq üçün dayanıqlı inkişaf konsepsiyası meydana gəlmişdir.

İnsan inkişafı və dayanıqlı inkişaf konsepsiyaları arasında paralellər çoxdur: konsepsiyaların ikisi də ötən əsrin 80-ci illərində, demək olar ki, eyni zamanda formalaşmış və 1990-cı illərdə daha da təkmilləşmişdir.

Hər iki konsepsiyanın geniş surətdə təşviq və tətbiq edilməsində BMT-nin müstəsna rolu olmuşdur.

BMT-nin Rio-de-Janeyro (1992) və Yohannesburq (2002) şəhərlərində keçirdiyi möhtəşəm beynəlxalq konfranslar dayanıqlı inkişaf problemlərinə həsr olunmuşdu.

Həmin konfransların nəticələri Minilliyin Bəyannaməsində, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində və başqa beynəlxalq öhdəliklərdə öz əksini tapmışdır.

Müasir elmi-texniki ədəbiyyatda dayanıqlı inkişaf anlayışının 60-dan çox tərfi vardır. Dayanıqlı inkişafın ən geniş yayılmış izahı "Brundtland Komissiyası" kimi tanınan Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyanın 1987-ci ildə buraxdığı "Bizim ümumi gələcəyimiz" hesabatında verilmişdir:

"Dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır".

Burada iki əsas anlayış ehtiva olunmuşdur:

- "Ehtiyaclar" anlayışı, xüsusilə də ən böyük prioritet kimi yoxsul əhalinin ehtiyacları;
- Ətraf mühitin indiki və gələcək ehtiyacları ödəmək iqtidarı üzərində texnologiyanın vəziyyətinin və sosial quruluşun qoyduğu məhdudiyətlər anlayışı.

Dayanıqlı insan inkişafının mahiyyəti inkişafın təqdim etdiyi imkanlara çıxışın bərabərliyinin istər indiki zamanda, istərsə də gələcəkdə təmin edilməsindən ibarətdir.

Dayanıqlı inkişafda olduğu kimi, dayanıqlı insan inkişafı da ekoloji amili və yoxsulluq problemini vurğulayır. 1994-cü il üzrə İnsan İnkişafı Hesabatında deyilir:

"Dayanıqlı insan inkişafı elə bir inkişafdır ki, yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də onun nəticələrinin ədalətli paylanmasına gətirir, ətraf mühiti məhv etməkdənsə onu dirçəldir, insanları ruhsuz icraçılara çevirmək əvəzinə onların məsuliyyətini artırır.

Belə inkişaf birinci dərəcəli diqqəti yoxsullara verir, onların imkanlarını artırır və onların həyatına təsir edən qərarların qəbulunda iştirakı təmin edir. Belə inkişaf insanlar üçün, təbiət üçün, cəmiyyətdə iş yerlərinin artması və qadınların vəziyyətinin yaxşılaşması üçün olan inkişafdır."

Dayanıqlı insan inkişafı paradigması insan həyatına verilən önəmdən irəli gəlir. Həm insan inkişafı, həm də dayanıqlı inkişaf həyati ehtiyacların universallığını əks etdirərək indiki və gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarından bəhrələnmək hüquqlarını bərabər sayır.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi

İnkişafın iqtisadi nəzəriyyələri ilə insan inkişafı konsepsiyası arasında körpü rolu oynayan ən əhəmiyyətli nəzəriyyə insan kapitalı nəzəriyyəsidir.

“İnsan kapitalı” anlayışı bu və ya digər formada iqtisadi nəzəriyyədə hələ Adam Smitin dövründən məlum olsa da, XX əsrdə insan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafı amerikalı iqtisadçı-alim Teodor Şultsun adı ilə bağlanır.

O, əmək məhsuldarlığının artmasının səbəb və amillərinin təhlilinə həsr olunmuş araşdırmalarında bir “qalıq amili” üzə çıxarmış və sonrakı əsərlərində (“Təhsil yolu ilə kapitalın yaradılması” və “İnsan kapitalına sərmayə”) onu insanın əldə etdiyi və təkmilləşdirdiyi əmək qabiliyyəti kimi müəyyən etmişdir. İqtisadi artımın yeni amillərinin axtarışı zamanı Şults müşahidə etmişdir ki, məhz təhsil insanı sadə icraçıdan yaradıcı işçiyə çevirir, vəziyyəti təhlil etməyə, istehsal problemlərinin optimal həlli yollarını axtarmağa vadar edir.

O yalnız orta və ali təhsil müəssisələrində birbaşa təhsil xərclərini deyil, həm də evdə özünü-tədrisi, işdə təcrübə artırılmasını, eləcə də səhiyyə, təhsil və elm sahələrinə kapital qoyuluşlarını da insan kapitalına sərmayə kimi qiymətləndirirdi.

Məhz “insan kapitalına” sərmayə və insan əməyinin dəyərinə verilən yüksək qiymət iqtisadiyyatda yeniləşmələrin, iqtisadi və hüquqi institutların modernizasiyasının mühüm amilləri olmuşdur.

İnsan kapitalı konsepsiyasının genişlənməsində əhəmiyyətli töhfəsi olmuş Qari Bekker özünün “İnsan Kapitalı” adlı fundamental əsərində insan kapitalına qoyulan sərmayələrə təkcə təhsil xərclərini deyil, səhiyyəyə, informasiyaya, iş axtarılmasına, uşaqların tərbiyəsinə və sair sahələrə sərf olunan xərcləri, yəni insanın məhsuldarlıq qüvvəsini artıran hər hansı məsrəfləri də aid edirdi.

Ümumiyyətlə, insan kapitalı iqtisadi dəyərin yaradılması məqsədilə əmək fəaliyyətini yerinə yetirmək qabiliyyətində cəmləşmiş səriştələrin, biliklərin, sosial atributların, eləcə də yaradıcı təxəyyül kimi fərdi keyfiyyətlərin məcmusu kimi qəbul edilir.

İnsan əməyinin səriştəliliyi yüksək olduqca, onun yaratdığı kapital da dəyərli olur, deməli belə kapital üzrə gəlir də (əmək haqqı) yüksək olmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına sərmayə qoyuluşları cəmiyyət üçün ən effektiv və özünü ən tez doğruldan məsrəflər kimi qəbul edilir. İnsan kapitalı iqtisadi potensialın gücləndirilməsinin və ümumiyyətlə iqtisadi artımın ən mühüm amillərindən biri hesab olunur.

Bu cür yanaşmada inkişaf sadəcə iqtisadi artım tempinin artması deyil, həm də insan kapitalına sərmayə qoyuluşu və yoxsulluğun azaldılması ilə ölçülür.

Son onilliklər ərzində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində “insan resurslarının inkişafına dəstək” verilməsi istiqaməti formalaşmışdır. “İnsan resurslarının inkişafı” insan potensialının maksimuma çatdırılması və ondan iqtisadi və sosial inkişaf naminə effektiv surətdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafı ilə insan kapitalı nəzəriyyəsi (yaxud insan resurslarının inkişafı) arasında müəyyən asılılıq vardır. İnsan inkişafı konsepsiyası və insan kapitalı nəzəriyyəsinin ümumi mövqeyinə görə, insanın bacarıqları və imkanları istehsal prosesi üçün əhəmiyyətli töhfədir. Lakin insan kapitalı nəzəriyyəsi insanlara istehsalın artırılması üsulu kimi baxır, bundan fərqli olaraq insan inkişafı konsepsiyasında isə insanlar tərəqqinin xidmət etməli olduğu əsas hədəfdir.

Müasir dövrdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın (“knowledge-based economy”) yeni konsepsiyası geniş yayılmaqdadır. İnformasiya texnologiyaları və kompüterləşmənin bünövrəsi üzərində formalaşan bu cür iqtisadi sistemin hərəkətverici qüvvəsi intellektual fəaliyyətdir ki, maddi nemətlərin və xidmətlərin instrumental və mexaniki istehsalını arxa plana çəkir.

İntellektual fəaliyyət artıq onun əlavəsi, köməkçi törəməsi deyildir. Kapitalın əşyavi və monetar formada toplanması prosesi öz yerini informasiyanın toplanması və əxz olunması, yaradıcı fəaliyyətin kreditləşməsi və maliyyələşməsi prosesinə itirir.

Faydalı qazıntıların axtarışı indi “ağıllı başların”, ideyaların, kəşflərin, innovasiyaların, konsepsiyaların “ovu” ilə əvəzlənməkdədir. Təbii olaraq, məşğulluğun strukturunda da müvafiq əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir: vaxtilə sənaye sektoruna, bir qədər qabaq isə kənd təsərrüfatına mənsub olmuş “iqtisadiyyatın əsas məhsuldar qüvvəsi” titulu artıq əqli əməyə şamil edilir. Gündəmdə “informasiya cəmiyyəti”, “biliklərə əsaslanan cəmiyyət”, “informasiya iqtisadiyyatı”, “intellektual iqtisadiyyat”, “bilik məhsulları” kimi terminlərin tez-tez işlənməsi təsadüfi deyildir.

Əməyin biliklərlə əvəzlənməsi əmək fəaliyyətinin yaradıcılıq, innovasiya, ideyaların hasilatı ilə səciyyələnən yeni fəaliyyət növü ilə əvəzlənməyə ehtimalını ortaya qoyur. Əmək-dəyər nəzəriyyəsini isə “biliklərə əsaslanan dəyər” (“knowledge-value”) nəzəriyyəsi getdikcə sıxışdırmaqdadır.